

МОРЕГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС ЯК СПЕЦИФІЧНА ТЕРИТОРІАЛЬНА ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНА СИСТЕМА

Проаналізовано сутність функціонування сучасного морегосподарського комплексу (МГК) як економіко-екологічної системи. Визначено ступінь інтегрованості природи і суспільного виробництва в їхній взаємодії на різних «горизонтально-вертикальних» ієрархічних рівнях МГК. Досліджено проблеми міжгалузевої, міжрегіональної і міжнародної неузгодженості в застосуванні виняткової (морської) економічної зони України.

Essence of functioning of modern MGK is analysed as an economic-ecological system. Degree of integrating of nature and public production in their co-operation on the different «horizontally-vertical» hierarchical levels of MGK was certain. Problems of inter-branch, interregional and international inconsistency in application of exceptional (marine) economic area of Ukraine are investigational.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У приморських регіонах гострота та напруженість екологічної ситуації обумовлені сконцентрованістю різних видів економічної діяльності, результати якої у спільній взаємодії створюють синергетичний ефект впливу на довкілля. Тривале ігнорування специфіки цих зв'язків призвело до погіршення екологічної ситуації у контактній зоні «суша-море» [1, с.202-203]. Яскравим прикладом батаговаріантної взаємодії різних сфер економіки є специфічна територіальна економіко-екологічна система (ТЕЕС) – морегосподарський комплекс як складна, ширококомпонентна керована система із заданими цільовими функціями, оскільки він не лише міжрегіональний, а й міжгалузевий. Актуальним постає питання дослідження особливостей формування та взаємодій, що виникають між різними складовими системи, так як вони характеризують і міжрегіональний, і міжгалузевий рівень ієрархії ТЕЕС.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Вже у 80-х роках минулого століття вчені виділяли морське господарство, як новий об'єкт управління, досліджували специфічність морегосподарського комплексу (МГК), особливістю якого є обмін енергією та речовинами між виробництвом і морським середовищем, що виявило економіко-екологічний характер комплексу [2, с.13]. Різні теоретико-методологічні аспекти взаємозв'язків морського господарства та довкілля у межах функціонування МГК, як специфічної економіко-екологічної системи, докладно розроблялися та продовжують досліджуватися в Одеській науковій школі морської економіки, зокрема Б. Буркинським, Т. Галушкіною, О. Громовою, В. Дергачовим, А. Живицьким, Н. Ковальовою, М. Котлубаєм, О. Котлубаєм, Р. Крижановським, М. Мелешкіним, М. Таракановим, О. Садченко, В. Степановим, С. К. Харічковим та іншими.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У вирішенні проблем збалансування взаємодії компонент морегосподарського комплексу на різних ієрархічних рівнях суттєву роль відіграють питання визначення сукупності та взаємообумовленості елементів ТЕЕС, ступіня впливу господарюючих суб'єктів один на одного та узгодження методів управління розвитком територіальних економіко-екологічних систем. Для цього, а також для збалансованого та ефективного використання природно-ресурсного потенціалу виняткової (морської) економічної зони держави необхідно дослідити генезис виникнення існуючих проблем та специфіку функціонування сучасного МГК.

Постановка завдання. Мета даної статті проаналізувати сутність функціонування сучасного МГК як економіко-екологічної системи; визначити ступінь інтегрованості природи і суспільного виробництва в їхній взаємодії на різних «горизонтально-вертикальних» ієрархічних рівнях МГК; дослідити проблеми міжгалузевої, міжрегіональної і міжнародної неузгодженості в застосуванні виняткової (морської) економічної зони України.

Виклад основного матеріалу дослідження. За останні два десятиріччя практично всі галузі МГК приморських регіонів України зазнали глибокої економічної кризи. Одночасно, стан екосистем сучасного МГК характеризується нестабільною ситуацією, що пов'язано із збільшенням антропогенного навантаження та активізацією природних процесів (зсуви та ерозія ґрунтів, розмивання пляжних зон тощо), що обумовлені цим впливом. Склад будь-якої ТЕЕС неоднорідний і визначається сукупністю елементів, які є структурними елементами ТЕЕС, її підсистемами, водночас самі є складними системами, які функціонують і розвиваються за своїми внутрішніми законами. Визначення ступеня інтегрованості природи і суспільного виробництва в їх взаємодії обумовило проведення трьох етапів дослідження, кожен з яких охоплює свій «горизонтально-вертикальний» ієрархічний рівень. Представимо послідовно суть кожного етапу.

Перший етап дослідження передбачає аналіз існуючої організації природокористування в МГК України. Дослідження показують, що сучасний МГК України – це абстрактне поняття, оскільки він не є конкретною цілісною економічною організацією [3, с.67].

Всяка господарська організація має свою територіальну основу. Іншими словами, МГК має бути єдністю двох своєрідних ієрархічних цілісностей: цілісність морегосподарського комплексу України як організації (як єдиної господарської системи) плюс цілісність територіальна. Аналіз ситуації показав, що створенню такої двосторонньої цілісності перешкоджає сукупність різних адміністративно-організаційних проблем.

Спроба визначити розміри території МГК і її природно-ресурсний потенціал (ПРП) зіткнулася з великою кількістю різних нормативних актів, що регламентують адміністративні, господарські, внутрішні (національні) і міжнародні правові межі морських акваторій і режими їх господарського освоєння. Зокрема – що відносяться до територіального моря України, внутрішніх вод, виняткової (морської) економічної зони України, відкритого моря та ін. У 1995 році був ухвалений Закон України «Про виняткову (морську) економічну зону України (ВМЕЗУ)» (далі Закон) [4], який окреслив в Азово-Чорноморському басейні загальний потенціал України як морської держави. Тим самим було зроблено крок до правового (у міжнародному відношенні) визначення цього простору і фактичного визнання його як територіальної основи МГК України.

Згідно Закону геотериторіальний простір Азово-Чорноморського басейну повинен розглядатися як «територія», на основі якої повинна здійснюватися морегосподарська діяльність України, а її цілісність повинна служити одним з основних комплексоутворюючих чинників в створенні організації МГК, визначення якої є другим етапом дослідження.

Екосистему ВМЕЗУ з її природно-ресурсним потенціалом можна розглядати як основу розвитку МГК. Проте дослідження показують, що в організації морського природокористування існує ряд проблем, що перешкоджають взаємодії з нею і знижують ефективність функціонування та розвитку МГК України. Серед них найбільш гострими є проблеми міжгалузевої, міжобласної і міжнародної неузгодженості в застосуванні ВМЕЗУ. Схему складу та взаємодії в межах ТЕЕС МГК представлено на рисунку 1.

Перша, проблема міжгалузевої взаємодії. Морське природокористування (МП), також як інші види природокористування (сільськогосподарське, лісове, повітря, добувне і так далі), має свою специфіку. Суть її в тому, що основу його життєдіяльності складає «власний» морський природно-ресурсний потенціал (МПРП), компоненти якого є елементами цілісної морської екосистеми з існуючими між ними взаємозв'язками і взаємозалежностями.

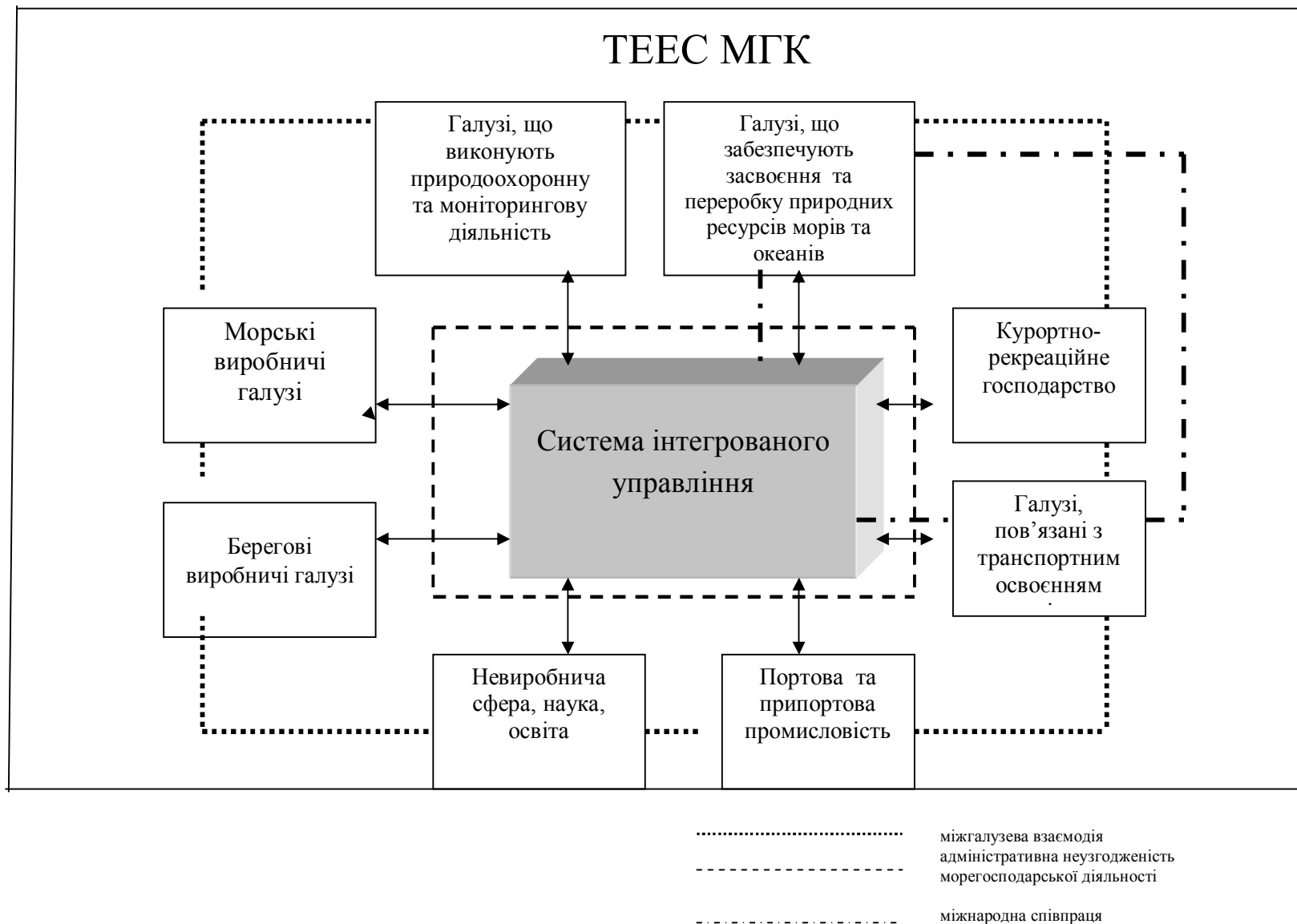

Рис. 1. Схема складу і взаємодії компонентів в межах територіальної економіко-екологічної системи морегосподарського комплексу України

Сучасна організація МП порушує цю цілісність тим, що усі його господарські підрозділи засновані на взаємодії з окремими ресурсами моря (біологічними, водними, рекреаційними, транспортними, корисними копалинами та ін.) як з самостійними компонентами. У зв'язку з цим, МП представлено сукупністю самостійних ресурсно-економічних тандемів: ресурс і господарська діяльність, яка заснована на експлуатації певного ресурсу. Наприклад, рекреаційні ресурси моря – курортно-санаторна система; морський транспортний ресурс – вантажопасажирський флот; біоресурси моря – рибне господарство; ресурс берегової лінії – портово-транспортні комплекси, суднобудівельні і судноремонтні заводи і так далі.

Міжгалузева проблема полягає в тому, що окремі види діяльності (морський транспорт, видобуток морського піску, розвідка і видобуток нафти і газу на шельфі та ін.), а також підприємства і організації, розташовані в прибережній зоні моря (судноремонтні, суднобудівельні, сільськогосподарські, комунальні і так далі) негативно впливають на стан екосистеми ВМЕЗУ. Кожна з них, переслідуючи свої інтереси і експлуатуючи свій природний ресурс, ділить екосистему на ресурсні складові, при цьому, не особливо турбуючись про її загальний стан.

У результаті знижується якість морського середовища, погіршуються умови роботи риболовецьких, рекреаційних підприємств, риборозведення, знижується ефективність їх роботи і усієї морегосподарської діяльності України. Тобто, для МГК характерне конкурентне природокористування, складність якого полягає в тому, що в процес конкуренції втягується природна система. Конкурентне природокористування стосовно екосистеми Азово-Чорноморського басейну полягає в тому, що різні види економічних систем, конкуруючи між собою в цілях виживання, вимушені збільшувати екстенсивне й інтенсивне навантаження на свою ресурсну базу. При цьому, вони практично завжди ігнорують той факт, що їх діяльність негативно впливає на інші елементи екосистеми і на її стан загалом, на суміжні види морегосподарської діяльності, а разом з цим і на ефективність роботи усього морського природокористування.

Існування такої конкуренції дозволяє заздалегідь передбачити, що це призведе до загострення екологічної кризи. Як один з головних аспектів міжгалузевої проблеми слід розглядати, по-перше, відсутність механізму міжгалузевої координації величини сукупного антропогенного навантаження на ПРП (природно-ресурсний потенціал) і екосистему ВМЕЗУ загалом.

По-друге, існує проблема адміністративної неузгодженості морегосподарської діяльності в ВМЕЗУ. Нині геоторія ВМЕЗУ, її ПРП і екосистема поділені адміністративно-територіальними межами п'яти приморських областей, автономною республікою Крим і містом Севастополем. Цей поділ умовний, тому що офіційних, чітко визначених морських меж немає. Кожна з них вважає прилеглу ділянку моря своєю. Але ці морські придатки не мають у них навіть статусу району. Передбачається, що приморські області самі повинні здійснювати контроль за станом ПРП і екосистеми на своїй ділянці моря, але специфіка морського середовища така, що не визнає ніяких меж. Тому, господарська діяльність на морі одних приморських областей чинить негативний вплив на суміжні ділянки моря, знижуючи ефективність морегосподарської діяльності сусідніх областей. Звідси, суть міжобласної проблеми в тому, що зараз відсутня координація взаємодії приморських областей з ПРП і екосистемою ВМЕЗУ як з цілісністю. Вона фактично зараз є нічийною, оскільки ніхто з них не відповідає за неї загалом.

По-третє, потрібно розглянути – існують проблеми міжнародної співпраці. ВМЕЗУ є пограничною і постійно перебуває під впливом «чужих» продуктивних сил. Вплив здійснюється завдяки, по-перше, стоку вод річок Дунай, Дністер, Дон і інших, що несуть неочищені промислові стоки, по-друге, аварії морських транспортних судів, по-третє, інтродукції – навмисно або випадково завезених з інших морів живих організмів, які негативно впливають на життєдіяльність місцевої екосистеми. Також періодично виникають і міжнародні колізії. Наприклад, неодноразові випадки браконьєрства турецьких рибалок в

територіальних водах України, претензії з боку Румунської держави на о. Зміїний, проблеми в Азовському морі і так далі. Тобто тут час від часу виникають оперативні прикордонні галузеві і адміністративні питання, які від імені МГК України в її ВМЕЗ зараз вирішувати нікому.

Отже, третім етапом є необхідність визначення координації різних видів морегосподарської діяльності, що здійснюється на геоторії ВМЕЗУ, для забезпечення збалансованості економіко-екологічних стосунків. Зараз уся сукупність виробництв, що експлуатують біологічні, мінеральні, рекреаційні, транспортні, водні, енергетичні і інші ресурси Азово-Чорноморського басейну, конкурує між собою через загальну для них геоторію. Вони впливають на її якісний стан і тим самим знижують ефективність роботи окремих видів діяльності та усього комплексу в цілому.

Щоб знайти шлях до вирішення цієї проблеми, розділимо увесь склад виробництв, що здійснюють діяльність в ВМЕЗУ, на три групи за ознакою їх залежності від якісного стану екосистеми її геоторії і впливів на нього. До першої групи відноситься широкий спектр курортно-рекреаційних підприємств, що знаходяться в прибережній смузі моря: велика кількість підприємств рибогосподарського комплексу та інших організацій, залежних від якісного стану геоторії.

До другої групи відносяться підприємства, для яких якісний стан геоторії не має особливого значення: морський транспорт, судноремонтні, суднобудівельні, нафто-, газодобувні та подібні підприємства, які самі здійснюють негативний вплив на якісний стан усіх її компонентів. До третьої групи відносяться організації, що не пов'язані з морегосподарською діяльністю.

Вони належать іншим специфічним господарським комплексам, що функціонують в контактній зоні «суша-море»: сільськогосподарським, машинобудівним, металургійним, комунальним та т.і., знаходяться в різних адміністративно-територіальних одиницях і, в тій чи іншій мірі, чинять негативний вплив на якісний стан різних компонентів геоторії, за допомогою чого знижують ефективність роботи підприємств морегосподарського комплексу.

Особливу групу утворюють підприємства і організації, що діють у виняткових морських економічних зонах (ВМЕЗ) інших приморських держав Азово-Чорноморського басейну. Вони, у разі негативної дії на свої геоторії, здатні чинити аналогічний вплив на геоторії суміжних держав (у тому числі, і на ВМЕЗУ) і на ефективність роботи їх морегосподарських комплексів.

Морська економіка об'єднує специфічні види діяльності. Спільним є те, що всі вони орієнтовані на взаємодію з Азово-Чорноморським або океанічними природно-ресурсними потенціалами або їхніми окремими компонентами. Формування та виділення морегосподарських ТЕЕС (МЕЕС) дозволить здійснити практичне включення геоторіальних площ в розряд об'єктів ухвалення управлінських рішень шляхом розробки та реалізації екологоорієнтованих стратегій розвитку, комплексних та цільових програм.

Нині не представляється можливим достовірно оцінити вклад морегосподарської діяльності, здійснюваної на ВМЕЗУ, до бюджету держави. На ній функціонують і активно експлуатують її природно-ресурсний потенціал численні види підприємств не лише морського комплексу, але й інших напрямків господарської діяльності – промисловості, сільського господарства, оборонні і комунальні організації. Виділити ж і оцінити частку морегосподарського комплексу загалом в прибутковій та витратній частині національного бюджету дуже проблематично.

Нині в країні відчувається активізація щодо процесу впровадження інтегрованого управління природокористуванням у межах прибережної смуги морів, яка значною мірою викликана великою кількістю міжнародних ініціатив, що виконуються в Україні під егідою ООН, ЮНЕП та в межах рамкових програм ЄС. Зокрема, за фінансовою підтримкою Європейського Союзу Українським центром екології моря розроблено «Пропозиції для

морського просторового планування в 12-мильній зоні для Одеської агломерації на основі принципів комплексного управління прибережними смугами».

Певні кроки у напрямку вирішення проблем інтегрованого управління такими багатоаспектними та складними об'єктами, якими є МЕЕС зроблено у вітчизняних нормативно-правових документах останніх часів, якими передбачається врегулювання правового режиму функціонування прибережних захисних смуг та запровадження систем інтегрованого управління морським природокористуванням [5]. Запропоновано закріпити необхідність розробки Планів розвитку прибережної смуги морів, які мають розроблятися на підставі галузевих планів та стратегій, містобудівної документації, природоохоронних програм та бути складовою частиною програм соціально-економічного розвитку територій.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, на підставі дослідження сучасних проблем територіального, ресурсного і господарського управління, автором зроблено висновок:

- з метою підвищення ефективності розвитку, життєздатності та конкурентоспроможності територіальної економіко-екологічної системи, необхідно використовувати економіко-екологічний підхід, який передбачає розгляд її як об'єкту управління, на основі екологоорієнтованого планування;
- враховуючи специфічність проблем ВМЕЗУ та різнопланову неузгодженість інтересів різних її підсистем, виникає потреба у комплексному визначенні стратегічних пріоритетів та напрямів збалансованої їх взаємодії у сфері забезпечення ресурсно-екологічної безпеки;
- для кожної з груп виробництв, на основі притаманних їм залежностей від стану екосистем та геотерії, має бути вдосконалено нормативно-правові бази, зокрема спонукального та стимулюючого механізму регулювання природокористування;
- в умовах ринкового середовища для сталого розвитку морської економіки у довгостроковій перспективі необхідно забезпечити розвиток міжгалузевих та регіональних інноваційних систем, що передбачає спільні дослідження та інше техніко-технологічне співробітництво;
- перевагою МПК України повинно стати не конкурентне природокористування, а комплексна співпраця щодо природозбереження.

Список використаної літератури

1. Морехозяйственный комплекс [у 2 томах] / Б. В. Буркинський, В. Н. Степанов, В. А. Дергачев и др.; ред.кол. Б. В. Буркинський и др. – Киев: Наукова думка; АН УССР, Одесское отделение Ин-та экономики, 1991. – Т. 1. – 352 с.
2. Организационно-экономические аспекты формирования морехозяйственного комплекса Украины / Б. В. Буркинський, В. Н. Степанов, М. И. Котлубай и др. – Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2001. – 104 с.
3. Економічне оновлення регіону: аналіз ситуації та рішення / керівники авт. колективу академік НАН України, д.е.н., проф. Б. В. Буркинський, д.е.н. С. К. Харічков. – Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2008. – 494 с.
4. Закон України «Про виняткову (морську) економічну зону України (ВМЕЗУ)» № 163/95-ВР від 16.05.95, ВВР, 1995. – № 21. – ст. 153 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dkr.gov.ua/index.php?lang_id=2&content_id=118.
5. Закон України № 2740-VI від 02.12.2010. Про внесення змін до Водного і Земельного кодексів України щодо прибережних захисних смуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=226640&cat_id=37486.

Прийнято до друку 12.04.2011